
Istraživanja i pregledi

Ante JERIĆ
Sveučilište u Rijeci

Izvorni znanstveni rad
Prihvaćeno za tisak 28. veljače 2025.

Fikcija i imaginacija

Uvod

Kako objasniti prisutnost fikcije u svim ljudskim zajednicama? Fikcionalno pripovijedanje razvilo se u baš svim kulturama. Čini se da pojava fikcije kao takve ne ovisi o povijesnim, društvenim ili političkim okolnostima razvoja pojedinih kultura, zbog čega nam rekonstrukcija takvih kontingentnih činjenica ne može pomoći u objašnjavanju njezine univerzalne prisutnosti. Možda bismo u potrazi za objašnjenjem trebali krenuti od ideje da je fikcionalno pripovijedanje ljudska univerzalija koja je neovisna o kulturnim partikularnostima. Ljudi bi prema tom nazoru bili biološki predisponirani za pričanje i slušanje priča. Priče su nešto što ljudi spontano stvaraju. U ljudskim zajednicama one su poput korova, samonikle i otporne, te možete očekivati da ćete ih pronaći na svakom mjestu i u svakom vremenu. Pretpostavimo da je to zato što je naša sklonost fikcionalnom pripovijedanju neizostavan produkt razvoja naših generičkih mentalnih sposobnosti. Suvremena psihologija zasnovana je na evolucionističkom shvaćanju ljudskog uma te um i njegove sposobnosti proučava kao nešto što je u najvećoj mjeri oblikovano procesom prirodne selekcije. Odgovor na pitanje o univerzalnosti fikcionalnog pripovijedanja stoga bi morao biti utemeljen na teoriji evolucije.

Stoga je naše istraživačko pitanje potrebno preformulirati sukladno osnovnoj konceptualnoj dihotomiji teorije evolucije putem prirodne selekcije: je li se fikcionalno pripovijedanje, invarijanta različitih ljudskih kultura, pojavilo kao *adaptacija* uma na okolinu, odnosno zato što je u kontekstu razvoja vrste pružalo prednost našim precima u borbi za opstanak i razmnožavanje, ili je pak ono *nusprodukt* nekih drugih sposobnosti uma koje su bile adaptivne?¹

¹ Ideja da bi nam teorija evolucije mogla pomoći u objašnjavanju pojave fikcionalnog pripovijedanja dio je programa "pomirenja". Pomirenje, odnosno zagovaranje potrebe za unifikacijom znanja iz svih područja – od umjetnosti do fizike – neraskidivo je povezano s djelom američkog biologa Edwarda

Teoretičari koji rade u okviru darvinističke znanosti o književnosti, književnog darvinizma ili evokritike – pravca u znanosti o književnosti koji proučava književnost u kontekstu evolucije putem prirodne selekcije – redom smatraju da je fikcionalno pripovijedanje tijekom razvoja naše vrste bilo adaptivno.² U ovom radu namjeravam, nasuprot njima, ustvrditi da naša sklonost fikcionalnim pričama *nije* bila adaptivna te predložiti hipotezu prema kojoj se ona razvila kao nusprodukt jedne druge mentalne sposobnosti – imaginacije. Imaginaciju, za razliku od fikcionalnog pripovijedanja, smatram evolucijskom adaptacijom.

Pojam fikcije

Fikcija se u kontekstu znanosti o književnosti obično upotrebljava kako bi označila svaki književni pripovjedni tekst koji nije stvoren s namjerom da se izravno referira na izvanknjiževnu stvarnost.³ Ta je definicija preuska za sve naše trenutne potrebe jer je jasno da su se, iz perspektive razvoja vrste, takvi oblici razvili relativno nedavno te da zato ne mogu biti glavni predmet analize koja se zasniva na evolucijskim objašnjenjima. No pojam fikcije se, čak i u kontekstu teorije književnosti, ponekad upotrebljava u puno širem značenju.

U tekstu koji slijedi fikcija će, ovisno o potrebi, označavati četiri različita, ali međusobno usko povezana pojma: neistinu; imaginaciju ili, točnije, njezine produkte; pripovjedni tekst koji se ne referira izravno na izvantekstualnu stvarnost; književni pripovjedni tekst koji se ne referira na izvantekstualnu stvarnost. Ti su pojmovi ovdje izloženi od najšireg do najužeg po dosegu, te ih je moguće, premda

Osbornea Wilsona. U desetom poglavlju knjige *Pomirenje*, naslovljenom “Umjetnost i njezina interpretacija”, Wilson postavlja isto pitanje koje smo si mi upravo postavili: “Ako umjetnošću upravljaju urođena pravila mentalnog razvoja, ona je krajnji proizvod ne samo konvencionalne povijesti nego i genetičke evolucije. Ostaje pitanje: jesu li genetičke smjernice samo nusproizvodi – epifenomeni – te evolucije ili su adaptacija koja je izravno poboljšala opstanak i reprodukciju?” (Wilson 2010: 236).

² Darvinistička znanost o književnosti, čiji su sinonimi književni darvinizam, evokritika i biokulturna kritika, naziv je za pravac u suvremenoj znanosti o književnosti koji zagovara primjenu konceptualnog aparata evolucijske biologije prilikom istraživanja problema iz domena književne teorije, povijesti i kritike. Zastupnici darvinističke znanosti o književnosti prvenstveno istražuju međudjelovanja ljudske prirode i oblika kulturne imaginacije, s posebnim naglaskom na književnosti. U okviru tog teorijskog pravca pojam ljudske prirode odnosi se na genetski determinirane psihološke dispozicije, odnosno na univerzalno nasljeđe svih pripadnika ljudske vrste, poput motiva za djelovanje, emocija, osobina ličnosti i načina spoznaje. Među zastupnicima književnog darvinizma možemo istaknuti Michaela Austina, Briana Boyda, Josepha Carrolla, Mathiasa Clasena, Ellen Dissanayake, Denisa Duttona, Jonathana Gottschalla, Stevena Pinkera, Judith Saunders, Roberta Storeyja i Blakey Vermuele. Koristan sažetak, komentar i kritički osvrt na rad Boyda, Carrolla, Dissanayake i Gottschalla donosi Žunković (2018).

³ Dorrit Cohn, primjerice, određuje fikciju primarno kao “književni nereferirajući pripovjedni tekst”. No odmah naglašava da su se u okviru znanosti o književnosti rasprostranila još četiri načina upotrebe tog pojma: fikcija kao neistina, fikcija kao konceptualna apstrakcija, fikcija kao (sva) književnost i fikcija kao (svaki) pripovjedni oblik (Cohn 2000: 1–2).

neprecizno, vizualizirati kao niz koncentričnih krugova: neistina obuhvaća produkte imaginacije, produkti imaginacije obuhvaćaju pripovjedne tekstove koji se ne referiraju na izvantekstualnu stvarnost, a pripovjedni tekstovi koji se ne referiraju na izvantekstualnu stvarnost mogu, ali ne moraju, biti književni tekstovi.

[i] Fikcija kao neistina

Fikcija, sukladno povremenoj upotrebi te riječi u razgovornom jeziku, označava krajnji rezultat niza različitih ljudskih praksi poput, primjerice, fantaziranja, sanjarenja, hipotetičkog razmišljanja ili čitanja romana. To su prakse koje u našem umu rezultiraju pojavom specifičnih mentalnih reprezentacija. Njihova je specifičnost u tome što one nisu adekvatne stanju svijeta izvan naših umova. Fikcija kao neistina, dakle, označava mentalnu reprezentaciju koja nije adekvatna izvanmentalnoj stvarnosti.

[ii] Fikcija kao produkt imaginacije

Pojam imaginacije pokriva mnoge mentalne aktivnosti.⁴ Korisnu podjelu između osnovnih, međusobno razlučivih načina upotrebe tog pojma uveli su Currie i Ravenscroft (2002). Oni razlikuju kreativnu i rekreativnu imaginaciju.

Kreativna imaginacija jest stvaranje kombiniranjem ideja na način koji se opire stvaralačkim konvencijama ili očekivanjima javnosti. Tim izrazom imenujemo “skok” koji rezultira stvaranjem nečeg što je vrijedno u umjetnosti, znanosti ili svakodnevnom životu (Currie i Ravenscroft 2002: 9).

Rekreativna imaginacija jest sposobnost da steknemo, i u velikoj mjeri kontroliramo, stanja koja nisu percepcije, vjerovanja, odluke ili osjećaj kretanja naših tijela, ali su u velikoj mjeri nalik na njih. Tako stečena stanja mogu imitirati i, barem za neke svrhe, zamijeniti percepcije, vjerovanja, odluke ili iskustva kretanja (*ibid.*: 11). Recimo, čisto primjera radi, da zatvorimo oči i zamislimo pticu koja stoji na žici: ta mentalna slika ptice nije percept, ali je – kao produkt rekreativne imaginacije – mentalno stanje po nekim značajkama nalik na percept. Naša rekreativna imaginacija ne mora rezultirati tek mentalnim stanjima nalik na perceptive, poput imaginativnih korelata vizualnog ili auditivnog doživljavanja svijeta, već može rezultirati i nekim apstraktnijim stanjima.

Različite aktivnosti koje pokriva pojam rekreativne imaginacije podrazumijevaju moju projekciju u neku drugu situaciju i sagledavanje svijeta, odnosno razmišljanje o svijetu iz perspektive koja je drukčija od moje aktualne perspektive. Perspektiva koju preuzimam imaginirajući, odnosno zamišljajući može biti per-

⁴ Nezaobilaznu pomoć pri navigiranju između različitih shvaćanja imaginacije, odnosno međusobno nesavršenih upotreba tog pojma u filozofskom, psihološkom i svakodnevnom kontekstu pruža Amy Kind u uvodu zbornika *The Routledge Handbook of Philosophy of Imagination* (Kind 2016: 1–11).

spektiva na neku situaciju koja bi bila moja kad bih vjerovao nešto što zapravo ne vjerujem, može biti perspektiva kakvu ima neka druga postojeća osoba u mom svijetu ili pak može biti perspektiva neke nepostojeće osobe, odnosno fikcionalnog lika koji sam zamislio samostalno ili, dok sam čitao knjigu, uz pomoć instrukcija u fikcionalnom djelu. Zanima me isključivo rekreativna imaginacija te ću se dalje u radu, svaki put kad upotrijebim riječ imaginacija, referirati na tu sposobnost.

Posebno bitno za moju analizu bit će dodatno sužavanje pojma rekreativne imaginacije na hipotetičko ili protučinjenično mišljenje. Protučinjenice – što bi bilo kad bi bilo – po definiciji su reprezentacije svijeta koje su različite od toga kakav je taj svijet sada, od onoga kako bi on mogao izgledati u budućnosti, ali još ne izgleda i od onoga kako je on mogao izgledati u prošlosti, no nije tako izgledao. Ljudi su zainteresirani za protučinjenice i vrlo često, umjesto da njihovo mišljenje bude ograničeno na ovdje i sada, razmišljaju o svijetu kakav je mogao biti u prošlosti ili kakav bi mogao biti u budućnosti. Čim zamislite da je nešto drukčije od stanja stvari u aktualnom svijetu, vi stvarate neki protučinjenični svijet. Protučinjenične svjetove ponekad zovemo mogućim svjetovima. Zašto smo toliko zainteresirani za moguće svjetove? Zato što među raznim mogućnostima koje možemo zamisliti neke možemo i aktualizirati. Mi često zamišljamo mogućnosti te stvaramo planove kako da ih realiziramo. No možemo zamisliti puno više mogućnosti nego što ih možemo ostvariti. Kako onda znamo koje od njih možemo, i pod kojim uvjetima, ostvariti? To znamo zahvaljujući bliskoj povezanosti protučinjeničnog i kauzalnog mišljenja.⁵ Sposobnost protučinjeničnog mišljenja, odnosno zamišljanja mogućih svjetova konceptualno je različita, ali u ljudskom mišljenju snažno spregnuta sa sposobnošću kauzalnog mišljenja. Kad dođete na ideju da je A uzročno-posljedično povezano s B, tad možete zamisliti što će se u budućnosti dogoditi s B promijenite li A. Možete se također zagledati u prošlost te zamisliti što bi se dogodilo s B da niste djelovali na način A, iako ste, nažalost ili nasreću, baš to učinili.

Pretpostavimo, ilustracije radi, da je A sagorijevanje fosilnih goriva, a da je B globalno zagrijavanje. Jednom kad spoznamo da je globalno zagrijavanje posljedica sagorijevanja fosilnih goriva, odnosno ispuštanja u atmosferu stakleničkih plinova koji se prilikom gorenja oslobađaju, možemo zamisliti svijet u kojem naši postupci – primjerice podizanje javne svijesti o tom problemu obrazovanjem i ulaganjem u obnovljive izvore energije – potiču ljude da počnu kupovati električne automobile i ugrađivati solarne panele na krovove kuća. Potom možemo zaključiti da će u tom svijetu globalno zagrijavanje biti znatno manje nego ako nastavimo živjeti onako kako smo živjeli u drugoj polovici dvadesetog stoljeća. Možemo zamisliti bolju budućnost za nas i raditi na njezinu stvaranju. Također se možemo zagledati u prošlost te izračunati koliko bi globalno zagrijavanje danas bilo manje da se automobilska industrija nije aktivno opirala nastojanjima naših istomišljeni-

⁵ U kontekstu suvremene analitičke filozofije vezu između protučinjeničnog i kauzalnog mišljenja precizno je artikulirao David Lewis (1986).

ka u prošlosti. Problem poput globalnog zagrijavanja izazvanog sagorijevanjem fosilnih goriva toliko je velik da je potrebno predložiti velik broj njegovih rješenja i među njima izabrati najučinkovitija. Imaginacija, shvaćena kao protučinjenično mišljenje, omogućuje nam razmatranje potencijalnih rješenja tog problema prije nego što bilo koje od njih implementiramo te tako širi naš prostor raspoloživih djelovanja.

Kakve to veze ima s fikcionalnim književnim tekstovima? Zastupat ćemo tezu da je ljudska sklonost fikciji nusprodukt imaginacije kao protučinjeničnog mišljenja. Tako shvaćena imaginacija u kontekstu razvoja vrste predstavljala je adaptivnu sposobnost jer je poboljšavala planiranje djelovanja. Bića koja stvaraju učinkovitije planove imaju, generalno govoreći, bolje izgleda za opstanak i razmnožavanje od onih koja loše planiraju ili uopće ne planiraju.

[iii] Fikcija kao pripovjedni tekst koji se ne referira izravno na izvantekstualnu stvarnost

Pripovjedni tekst definirat ću kao reprezentaciju s ovim sastavnicama: likovima, događajima povezanim uzročno-posljedičnim vezama u kojima sudjeluju ti likovi, okvirom u kojem se ti događaji odvijaju, sukobom u kojem likovi sudjeluju i razrješenjem tog sukoba.⁶ Smatram da je ta definicija pripovjednog teksta bitno šira od minimalne – koja uključuje samo “reprezentaciju nekog događaja ili niza događaja” (Abbott 2002: 12) – no svejedno prihvatljiva većini naratologa.⁷ Bitno je primijetiti da ona ne specificira medij u kojem se pripovijedanje odvija, tako da pripovjedni tekstovi, osim u usmenoj ili pisanoj književnosti, mogu biti ostvareni i u nizu drugih medija. Pripovjedni tekst, naravno, može biti stvoren s namjerom da se referira na izvantekstualnu stvarnost i vjerno je predstavi, kao što je slučaj u, primjerice, autobiografijama ili dokumentarnim filmovima. Zbog toga je nužno – ako govorimo o fikcionalnim pripovjedinim tekstovima – naglasiti da oni nisu stvoreni s namjerom da se izravno referiraju na izvantekstualnu stvarnost, da oni to ne čine te da ih upravo to svojstvo čini posebnima.

⁶ Teza podrazumijeva da će na statistički relevantnom uzorku velika većina priča, iz bilo kojeg mjesta i vremena, biti strukturirana upotrebom baš ovih elemenata. Time se ona imunizira protiv ukazivanja na pojedine priče, statističke anomalije, koje ne sadrže neke od navedenih sastavnica.

⁷ Michelle Scalise Sugiyama navodi konvergentne rezultate niza istraživanja iz dviju različitih disciplina – znanosti o književnosti i kognitivne psihologije – koji upućuju na približavanje konsenzusu u pogledu tvrdnje da se priče sastoje od ovih elemenata. Postojanje univerzalnih pripovjedinih struktura potvrđuje i mogućnost prevođenja priča iz jedne kulture u drugu: neke kulturne specifičnosti ili podaci ovisni o poznavanju povijesne pozadine prilikom prevođenja priče postaju šum, tvrdi Scalise Sugiyama, no njezini ključni elementi – lik i njegov motiv, događaji i ograničenja, akcije i reakcije, neuspjeh i uspjeh – predstavljaju informacije koje su prenosive iz jednog recepcijskog konteksta u drugi (Scalise Sugiyama 2005: 180–181; 193).

[iv] Fikcija kao književni pripovjedni tekst koji se ne referira na izvantekstualnu stvarnost

Jedini konceptualni višak ovog shvaćanja fikcije u odnosu na prethodno jest specifikacija medija u kojem je pripovjedni tekst ostvaren. Pod književnosti ću u ovom kontekstu smatrati podjednako usmenu i pisanu književnost, pri čemu usmena književnost ima kronološki primat te će zbog toga biti bitnija za moju tezu.

U kontekstu rasprave o adaptivnoj funkciji fikcionalnog pripovijedanja vrijet će pretpostavka da se referiram na produkte usmenog pripovijedanja. Dakle, kad budem govorio o fikcionalnom pripovijedanju, gotovo uvijek ću na umu imati književno pripovijedanje, i to, s obzirom na to da se bavimo nedefinirano dugim pretpovijesnim vremenom, usmeno pripovijedanje.

Fikcija kao adaptacija

Počnimo od fikcije shvaćene u smislu pripovjednog teksta koji se ne referira izravno na izvantekstualnu stvarnost. Tako shvaćena fikcija prema našem određenju obuhvaća, između ostalog, rudimentarna djela usmene književnosti. Ona su posebno bitna za našu raspravu jer su se, u dijakronijskoj perspektivi razvoja pripovjednih vrsta, vjerojatno među prvima pojavila. Postavimo sljedeće istraživačko pitanje: služi li tako definirana fikcija čemu? i, pod pretpostavkom da je odgovor na to pitanje potvrđan, čemu ona to služi?

Ista pitanja možemo parafrazirati služeći se adaptacijom kao tehničkim pojmom evolucijske teorije. Adaptacija je pojam koji označava stanje bivanja prilagođeno okolini kojim vrsta, ili jedinka pripadna toj vrsti, povećava svoju sposobnost opstanka i razmnožavanja, odnosno prenošenja svojih gena.⁸ Možemo, dakle, naša prethodna pitanja parafrazirati ovako: je li fikcija adaptacija našeg uma i, ako jest, adaptacija za što?

Budući da u svakom ljudskom društvu, u bilo koje vrijeme i na bilo kojem mjestu, pronalazimo fikcionalne pripovjedne tekstove, možemo s pravom primijetiti da su oni kulturna univerzalija. Jednom kad to priznamo, nismo daleko od ideje da ta kulturna činjenica ima biološko podrijetlo, odnosno da je fikcija adaptacija. Opravdanje je te pretpostavke ovakvo: ako je neka ljudska značajka danas sveprisutna, onda ona vjerojatno ima neku svrhu, jer je preživjela filter prirodne selekcije, te nam ostaje samo da dokučimo koja je to svrha.

Dvije su mane u takvom rezoniranju. Kao prvo, pretpostavka da je sve što postoji svrhovito ili, kako su takvu ideju nazvali biolozi Stephen Jay Gould i

⁸ Nekoliko ključnih rasprava evolucijskih biologa i filozofa o pojmu adaptacije kontekstualizira, i potom prenosi, Mark Ridley (2004: 127–182).

Richard Lewontin, “panglosovska paradigma” u suvremenom adaptacionističkom programu. Taj program “smatra prirodnu selekciju toliko jakom, a njezina ograničenja toliko malobrojnima da izravna proizvodnja adaptacije djelovanjem selekcije postaje primarni uzrok gotovo svakog organskog oblika, funkcije i ponašanja” (Gould i Lewontin 2004: 163). Kao drugo, pretpostavka da je neka značajka koja danas izgleda svrhovito na jedan način u kontekstu svog nastanka razvijena kako bi obavljala baš tu svrhu. Profesor Pangloss, čuveni Voltaireov lik na koji se referiraju Gould i Lewontin, može nam pomoći da zornije predstavimo spomenute mane. Pangloss, pokušavajući dokazati da živimo u najboljem od svih mogućih svjetova, kaže da je sve što postoji stvoreno sa svrhom. Jedan od primjera kojim ilustrira tu tezu jest nos. Nos je, kaže Pangloss, stvoren da drži naočale. No, kako bi rekli kritičari panglosovske paradigme, nemoguće je dokazati da je sve što postoji stvoreno s nekom svrhom, isto kao što je ponekad vrlo teško iz današnje svrhe nečeg postojećeg dokučiti zbog čega je ono nekoć davno stvoreno ili, bolje reći, razvijeno. Nos danas svakako može služiti da nam pridržava naočale, no očito je da to nije bila svrha zbog koje je stvoren. Prilikom proglašavanja nečeg adaptacijom potrebno je biti vrlo oprezan.

Da bismo pripovijedanje fikcionalnih priča, praksu koja postoji u svakoj kulturi koju poznajemo, doista mogli nazvati adaptacijom, ono mora imati neku funkciju koja je u davnoj prošlosti barem malo povećavala izgled naših predaka da prežive i razmnožavaju se te odgovarajući dizajn za izvršavanje te funkcije. Ne postoji konsenzus u pogledu toga koja bi to funkcija bila, već samo niz prijedloga. Među najistaknutijim prijedlozima funkcija književnog pripovijedanja, koje su nekoć imale adaptivnu vrijednost, nalaze se isticanje, transfer znanja, mentalno organiziranje, kognitivno igranje obrascima, testiranje propozicija i seksualno oglašavanje.⁹ Ukratko ću predstaviti svaku od navedenih hipoteza o adaptivnoj funkciji pripovijedanja. Vodit ću se ovim obrascem: navest ću najutjecajnijeg suvremenog zastupnika ili zastupnicu određene hipoteze, prezentirat ću tu hipotezu u kratkim crtama te pritom neću kritizirati ni hipotezu ni dokazni materijal koji bi joj trebao govoriti u prilog. Kritike *pojedinih* hipoteza o adaptivnoj funkciji fikcionalnog pripovijedanja nisu predmet ovog rada, već je to sama ideja o fikcionalnom pripovijedanju kao adaptaciji. Postoje dobri razlozi za vjerovanje da fikcionalno pripovijedanje uopće nije adaptacija. Njih ću navesti u idućem poglavlju.

⁹ Sažet prikaz povijesti sagledavanja fikcionalnog pripovijedanja kao adaptacije i glavnih hipoteza formuliranih u okviru adaptacionističkog programa donosi Austin (2010: 4–12).

Adaptacijske hipoteze

ISTICANJE

Prema Ellen Dissanayake, temeljna svrha umjetnosti – koja uključuje književno pripovijedanje i recepciju priča – svodi se na to da se određeni predmeti, ideje i prostori istaknu, odnosno prikažu kao posebni, ili da im se pridaje sadržaj koji ih izdvaja iz svakodnevnog okružja.

Adaptivni doprinos praksi koje dovode do isticanja predmeta, ideja i prostora, dakle aktivnosti kao što su rituali, igre i umjetnost, jest stvaranje socijalne kohezije. Umjetnost uključuje niz praksi koje uzrokuju isto raspoloženje kod različitih pojedinaca i tako ih ujedinjuju. Svi ti pojedinci sudjeluju u posebnom zajedničkom iskustvu. To iskustvo navodi pojedince da na njega reagiraju na sličan način. Svi oni znaju da su doživjeli nešto posebno, imaju puno tema za raspravu, mnoga zajednička sjećanja i mnoga očekivanja od budućnosti, te su na putu da postanu čvrst kolektiv. Unutar kolektiva, gdje su veze među pojedincima čvrste, prethodno uspostavljena mreža recipročnog altruizma biva ojačana: pojedinac kao član grupe ima povjerenja u druge članove svoje grupe, sklon je pomoći nekom drugom pojedincu očekujući da će mu on jednog dana uzvratiti uslugu, što se uglavnom i događa, uslijed čega rastu izgledi za uspješnu unutargrupnu suradnju. Što je bolja suradnja među svim članovima neke grupe, to su uglavnom bolji izgledi svakog od njezinih članova da preživi.

Dissanayake tvrdi da umjetnost, uključujući književnost koja se zasniva na praksi pripovijedanja i slušanja priča u posebnim prilikama, predstavlja “bihevioralnu tendenciju koja pomaže pojedincima (a time i njihovim društvenim grupama) da prežive u većoj mjeri negoli pojedinci i grupe kod kojih ta tendencija izostaje” (Dissanayake 1995: 42).

TRANSFER ZNANJA

Michelle Scalise Sugiyama, evolucijska psihologinja i antropologinja, predložila je transfer znanja kao adaptivnu funkciju književnog pripovijedanja. Logika iza tog prijedloga je ova: ljudi su pripadnici društvene vrste čiji opstanak ovisi o sposobnosti prikupljanja, razvrstavanja i tumačenja informacija. Scalise Sugiyama pokušala je demonstrirati da su ljudi razvili priče prvenstveno kao učinkovit način čuvanja i prijenosa korisnih informacija: priče pospješuju dijeljenje informacija u nekoj grupi, prikladne su za skladištenje važnih informacija tijekom mnogih generacija, neke od njih vrlo su pamtljive, što omogućuje to da relevantne informacije budu lako dostupne članovima zajednice i, na koncu, to da pojedinci ponekad na temelju njih oblikuju grubu simulaciju stvarnosti te tako istraže model stvarnosti umjesto same stvarnosti, bez izlaganja pretjeranim rizicima (Scalise Sugiyama 2001: 237–240).

Priče, tvrdi Scalise Sugiyama, koriste se konkretnim scenarijima kako bi jedinkama prenijele informacije koje možemo ugrubo podijeliti u dvije vrste:

informacije univerzalnog dosega i informacije lokalnog dosega (Scalise Sugiyama 2005: 187). Univerzalne informacije odnose se na ljudsku prirodu ili neke trajne značajke ljudskog stanja, dok se lokalne informacije odnose na fizičke ili kulturne značajke nekog specifičnog područja. Priče često istovremeno prenose obje vrste informacija.

MENTALNO ORGANIZIRANJE

John Tooby i Leda Cosmides, vrlo istaknute figure u razvoju suvremene evolucijske psihologije, nisu sigurni je li narativna sposobnost ljudskog uma adaptacija ili nije. No bez obzira na odgovor na to pitanje oni smatraju da su “priče ispričane tako da imitiraju format u kojem su doživljeni događaji mentalno reprezentirani i pohranjeni u pamćenju, odnosno s ciljem da ih se učini podatnijima mašineriji koju um rabi za izdvajanje smisla iz iskustava” (Tooby i Cosmides 2001: 24).

Joseph Carroll, jedan od pionira darvinističke znanosti o književnosti, učinio je korak dalje u odnosu na Toobyja i Cosmides predlažući da pripovijedanje sagledamo kao adaptaciju koja je evoluirala kako bi poboljšala integraciju vrlo različitih dijelova arhitekture ljudskog uma. Pripovijedanje po njegovoj zamisli ima zadaću stvaranja reda u susretu ljudskog uma s difuznošću i neredom stvarnosti, mentalne i izvanmentalne. Funkcija je uma, tvrdi Carroll, “pridavanje smisla ljudskim potrebama i motivima” (Carroll 2005: 87).

Ljudski um sastavljen je od različitih specijaliziranih dijelova – zaslužnih za oblikovanje percepcija, procjena, emocija i misli – te učinkovitije funkcionira, odnosno povećava izgled organizma za opstanak i razmnožavanje, ako uspije ujediniti sve te mentalne sadržaje u jedinstvenu i smislenu perspektivu. Prema tom nazoru, razvoj sposobnosti koja organizira produkte rada raznorodnih mentalnih modula u jedinstvenu i donekle harmoničnu perspektivu neposredno pobuđuje potrebu za jezičnim, odnosno književnim pripovijedanjem, koje uključuje priče.

“Književnost”, tvrdi Carroll, “pruža imaginativne strukture unutar kojih ljudi mogu integrirati drevne prežitke svoje prirode – prežitke sustava prilazak/izbjegavanje koji prethode pojavi sisavaca, afektivne sustave sisavaca i sustave primitivne društvenosti – s konceptualnim, tematskim strukturama mišljenja putem kojih pridaju apstraktni, teoretski smisao svijetu u kojem žive” (Carroll 2006: 43). Priče omogućuju ljudima da stvore model totalnog poretka svijeta u kojem svaki čovjek mora zauzeti svoje mjesto.

KOGNITIVNO IGRANJE OBRASCIMA

Teza o fikcionalnom pripovijedanju kao vrsti kognitivne igre povezuje se ponajviše s radom Briana Boyda (2010). Boyd svoju hipotezu o adaptacijskoj funkciji fikcionalnog pripovijedanja gradi na fonu razmatranja o evolucijskoj funkciji igre. Evolucijska teorija igru smatra jednim vidom urođene motivacije za

vježbu: svrha je igre omogućiti biću vježbanje njegovih tjelesnih i kognitivnih sposobnosti u sigurnim uvjetima, odnosno onda kada preživljavanje bića ne ovisi o primjeni tih sposobnosti.

Tu teoriju možemo, slijedeći primjer Paula Blooma, najbolje ilustrirati na primjeru odnosa borbe i igre kao vježbanja borbe. Za životinje, ljudske i ne-ljudske, tijekom najvećeg dijela njihove evolucijske povijesti bilo je korisno biti vješt u borbi. Jedan od načina da poboljšate svoje borilačke vještine jest da sudjelujete u borbama. No prave su borbe opasne – možete se ozbiljno ozlijediti ili čak smrtno stradati ako se upustite u njih. Evolucija putem prirodne selekcije za taj je problem pronašla odlično rješenje – igranje borbe – te je putem prirodne selekcije favorizirala opstanak i razmnožavanje onih jedinki koje su sklone tom vidu vježbanja. Igranje borbe podrazumijeva to da jedinka pronađe drugu jedinku kojoj vjeruje te, uz niz ograničenja koja smanjuju mogućnost ozbiljne ozljede, vježba borbu. Kod ne-ljudskih životinja postoje signali koji im pokazuju da se igraju, a ne da se zapravo bore, dok se ljudi ne moraju koristiti samo signalima, već mogu implicitna ograničenja koja nameće igra kodificirati u eksplicitnom sustavu pravila. Boks, primjerice, zahtijeva od sudionika da nose specijalnu opremu – rukavice i štitnike za zube kako ne bi oštetili šake i zube – te da poštuju niz pravila o nedopuštenim praksama kao što su ugrizi, udarci ispod pojasa ili udaranje protivnika dok je na tlu jer je to nešto što bi ih moglo trajno oštetiti. Borba je zasnovana na situaciji koja bi bila puno opasnija da nastupi izvan konteksta igre. Takva situacija bila bi neugodna, ponekad i potpuno užasna, da se pojedinci nađu u njoj i budu prisiljeni nositi se s njezinim posljedicama (Bloom 2021: 101).

Boyd ljudske igre dijeli na fizičke i kognitivne. Fizičke igre, koje su u modernim društvima prerasle u sportove, moguće je pronaći među adolescentima u svim kulturama te se uvjerljivom čini pretpostavka da su one, u kontekstu svog razvoja, služile mlađim pripadnicima zajednica da vježbaju vještine bitne za opstanak kao što su, primjerice, izbjegavanje predatora (igra lovice) ili međugrupni sukob (borilački sportovi). Kognitivne igre prema pretpostavci bile su ili preduvjet razvoja ključnih mentalnih sposobnosti za život u zajednici ili su barem potpomagale taj razvoj. Književno pripovijedanje Boyd definira kao kognitivnu igru obrascima, pri čemu su obrasci shvaćeni kao stabilne konfiguracije neuronske aktivnosti koje unutar kognicije bića imaju određeno značenje (informacija) i funkciju (razmjena informacija). Takav pogled na književnost ima puno posljedica: pripovjedna praksa prema tom nazoru trebala bi katalizirati različite aspekte kognicije, poput razumijevanja uzroka i posljedica, kompleksnog zaključivanja, planiranja, razumijevanja umova drugih ljudi i predviđanja njihova ponašanja. Pažnju ću sada posvetiti samo zadnjim dvama spomenutim modusima kognicije.

Predisponirani smo za to da pratimo pozornost drugih ljudi i da pratimo njihovu pozornost naše vlastite pozornosti (Boyd 2010: 141). Već kod djeteta primjećujemo sposobnost za stvaranje združene pozornosti s drugim ljudima, nje-govo uviđanje toga da drugi ljudi imaju vlastite namjere, percepcije i želje, kao i

uviđanje toga da drugi ljudi imaju vjerovanja o njegovim namjerama, percepcijama i željama. Prema Michaelu Tomasellu i Josephu Henrichu, na čiji se rad Boyd nadovezuje, tu se radi o psihičkim adaptacijama koje omogućuju nastanak hipersocijalnih ljudskih društava. Te adaptacije stvaraju kognitivne uvjete za razvoj jezika kao sljedeće adaptacije za život u zajednici i, na tom temelju, za pojavu još jedne adaptacije u vidu književnog pripovijedanja kao kognitivne igre obrascima. Pripovjedna praksa još više od jezika osnažuje ljudsku socijalnost. Ona nas poziva na preuzimanja perspektive antropomorfiziranih fikcionalnih instancija kao što su pripovjedač ili likovi o kojima on pripovijeda. Sagledavanje situacije iz perspektive neke druge fikcionalne ili stvarne osobe, odnosno zamišljanje da smo u njezinoj koži od presudne je važnosti za mnoge oblike grupne suradnje. To je vještina koja je važna izvan konteksta književnosti kao kognitivne igre. Poslužimo se opet primjerom iz svakodnevice. Kako bih vas uspješno podučio nečemu, moram razumjeti što vi znate, a što ne znate te kako je to nešto ne znati, jer ću vam u protivnom ili dosađivati ili ću vas zagušiti informacijama koje vam neće ništa značiti. Naša sposobnost razmjene informacija – bilo da se radi o učenju ili kakvom drugom obliku suradnje – u velikoj mjeri ovisi o našoj sposobnosti da zamislimo svijet onakvim kakvim ga vidi netko drugi.

Uvjerljivo zvuči, barem na prvi pogled, ideja o postojanju pozitivne povratne sprege između pripovijedanja i preuzimanja perspektive drugih ljudi: pripovijedanje bi nam moglo pomoći da povećamo sposobnost preuzimanja perspektive drugih ljudi, što bi nas zauzvrat moglo učiniti boljim pripovjedačima, a bolje pripovijedanje dodatno bi moglo povećati našu sposobnost preuzimanja perspektive drugih ljudi i tako do neke granice koju nije lako unaprijed identificirati.

TESTIRANJE HIPOTEZA

Steven Pinker smatra da je teza o fikcionalnom pripovijedanju kao adaptaciji, barem na prvi pogled, uvjerljiva (Pinker 2007: 171). Književno bi pripovijedanje, prema njegovu mišljenju, moglo služiti testiranju potencijalno korisnih hipoteza o stvarnosti. Književnost nas poziva da zamislimo neku protučinjenu situaciju i njezin mogući razvoj: “pripovjedna fikcija upotrebljava [imaginaciju] kako bi istražila hipotetske svjetove, a to radi u svrhu podučavanja – povećavajući broj scenarija čije je ishode moguće predvidjeti – ili u svrhu užitka – omogućujući ljudima da posredno iskuse ljubav, laskanje, istraživanje ili trijumf” (Pinker 2002: 407).

Pinker upućuje na to da je, u određenim okolnostima, optimalna strategija razmišljanja upotreba misaonih eksperimenata. Ponekad je najbolje da stvorimo uvjete za pojavu situacije čiji nam ishod nije odmah očit, pustimo da se ona odvije sukladno fiksiranim kauzalnim zakonima, razmotrimo rezultat te, na temelju tog uvida, stvorimo generalizaciju o tome kako se određeni entiteti ponašaju u određenim situacijama. Fikcionalne priče mogli bismo smatrati jednom vrstom misaonih

eksperimenata koji služe tomu da se određene međuljudske interakcije odvijaju u virtualnom svijetu koji po bitnim kauzalnim značajkama sliči našem, da zabilježimo rezultat tog eksperimenta te da taj rezultat, ako to smatramo prikladnim, poopćimo. Život je, tvrdi Pinker, usporediv sa šahom, dok su zapleti pripovjednih tekstova slični knjigama posvećenim čuvenim šahovskim partijama koje su šahisti, u doba prije razvoja specijaliziranog softvera, proučavali kako bi bili spremni odgovoriti na njih ako se ikad nađu u istim ili donekle sličnim okolnostima (Pinker 2007: 172).

Pripovijedanje kao ljudska komunikacijska praksa moglo bi se ispostaviti adaptacijom jer nam zapleti pripovjednih tekstova omogućuju stvaranje zaliha potencijalnih rješenja za niz problema s kojima se još, zbog svog ograničenog iskustva, nismo susreli, ali bismo jednog dana mogli.

SEKSUALNO OGLAŠAVANJE

Geoffrey Miller, evolucijski psiholog, smatra da je glavna funkcija umjetnosti, uključujući pripovjedne umjetnosti, oglašavanje reproduktivne prikladnosti: “S evolucijskog gledišta”, piše Miller, “temeljni izazov s kojim se suočavaju umjetnici jest da dokažu svoju sposobnost tako da naprave nešto što manje sposobni suparnici ne bi mogli napraviti, čime će se dokazati kao društveno i seksualno privlačniji” (Miller 2021: 235). Teza o umjetnosti kao seksualnom oglašavanju ne govori nam puno o naravi samih umjetnina – proizvodi umjetnosti su, barem načelno, neutralni kada se radi o njihovu kapacitetu da na neki način doprinesu opstanku. Fikcionalne priče bi prema Millerovoj hipotezi mogle doprinositi opstanku, ali i ne moraju.

Seksualna selekcija ne mora se zasnivati na osobinama koje će biti atraktivne slijedeći načelo korisnosti za preživljavanje. Neke nekorisne osobine, čak i upadljivo štetne iz perspektive korisnosti za preživljavanje jedinke, mogu postati privlačne suprotnom spolu. Veliki paunov rep, prošaran šarenim uzorcima, zapravo značajno usporava mužjake, što čini izglednijim slučaj u kojem oni postaju plijen predatora. Prema teoriji seksualne selekcije takvo što nije presudno. Nakon što pripadnici jednog spola unutar neke populacije počnu smatrati određenu značajku suprotnog spola privlačnom – zbog implicitne procjene da ona pomaže povećanju izgleda za opstanak ili zbog neke nasumičnosti – selekcijski pritisak da se ta značajka prenese potomstvu bit će zaslužan za njezino širenje diljem čitave populacije te će ubuduće članovi s tom značajkom biti smatrani privlačnijima od onih koji je nemaju.

Miller tvrdi da je pripovjedačka vještina značajka koja je postala relevantna za seksualnu selekciju. Kao mogući razlog za to navodi da je sposobnost pripovijedanja kod muškaraca u kontekstu svog razvoja signalizirala inteligenciju i kreativnost – za stvaranje dobre priče morate poznavati svijet i umove drugih ljudi te kombinirati te spoznaje na nov i zanimljiv način – a time, posredno, i sposobnost

stjecanja sredstava. Samo pripovijedanje kao komunikacijska praksa ni priče kao proizvod pripovijedanja ne moraju nužno imati adaptivnu funkciju kakvu predviđaju hipoteze Dissanayake, Scalise Sugiyame, Carrolla, Boyda i Pinkera.

Opći adaptacionistički argument

Pogledajmo sada što je zajedničko hipotezama o fikciji – pripovjednoj umjetnosti – kao adaptaciji. Sve one počivaju na rezonu koji je vrlo precizno artikulirao Brian Boyd: “Ako umjetnost ne donosi korist, ako ona tek imitira biološku prednost rezultirajući nezasluženim užitkom, kao što to čine droge, a svejedno podrazumijeva veliku potrošnju vremena, energije i resursa, onda bi predispozicija za umjetnost bila slabost koju bi intenzitet evolucijskog natjecanja odavno iskorijenio” (Boyd 2010: 83).

Adaptacionistički argument u kontekstu hipoteza o funkciji fikcionalnog pripovijedanja, neovisno o tome koja se adaptivna funkcija pripisuje fikciji, možemo formulirati ovako:

1. Svaki obrazac ponašanja koji danas primjećujemo kod svih pripadnika neke vrste nekoć je trošio energiju na račun traganja pripadnika te vrste za hranom (opstankom) i spolnim partnerima (razmnožavanjem).
2. Svaki obrazac ponašanja koji troši energiju na račun opstanka i razmnožavanja morao je imati adaptivnu funkciju jer bi ga inače nemilosrdna prirodna selekcija eliminirala.
3. Fikcionalno pripovijedanje danas primjećujemo kod svih pripadnika naše vrste.
4. Fikcionalno pripovijedanje moralo je imati adaptivnu funkciju.

Kako bismo doveli u pitanje ispravnost tog argumenta, moramo napasti njegovu drugu premisu. Naš je zadatak pokazati da određene odlike organizma, koje uzrokuju neke “rasipničke” oblike ponašanja, u kontekstu svog razvoja nisu bile adaptivne te da su kao takve svejedno mogle opstati do danas. Kako bismo to napravili, trebat će nam pojam nusprodukta.

Suvremena biologija počiva na teoriji evolucije putem prirodne selekcije. Prirodna selekcija pruža najbolje znanstveno objašnjenje za postojanje složenih bioloških organizama. Ti organizmi imaju umove, a ustroj i značajke tih umova također bismo trebali objasniti služeći se evolucijskim nazorom. No ključno je primijetiti da nisu sva korisna obilježja nekog organizma, kao ni njihove značajke adaptacije.¹⁰

¹⁰ Bloom navodi niz korisnih obilježja organizama koja nisu adaptacije, uključujući i neka koja smo mi spomenuli, u knjizi *Psych: The Story of the Human Mind* (Bloom 2023: 221–223).

U nekim su slučajevima obilježja organizma, koja prirodna selekcija nije uklonila “tragajući” za optimalnim rješenjima, samo slučajnosti. Uzmimo za primjer boju naše krvi. Crvena boja naše krvi, tekućine koja je korisna i ima jasnu funkciju, sama po sebi nije karakteristika koja je praktična iz perspektive opstanka i razmnožavanja organizma te ne bismo trebali razbijati glavu time kako da je objasnimo kao adaptaciju. Krv je crvena zbog toga što sadrži hemski protein čiji atom željeza veže na sebe kisik te ga prenosi iz pluća do ostalih dijelova tijela. Hemoglobin koji veže kisik apsorbira plavo-zelenu svjetlost, što znači da se crveno-narančasta svjetlost reflektira u naše oči te nam se krv zbog toga doima crvenom. Krv obavlja istu funkciju kod drugih životinja, ali je ona kod nekih od tih životinje plave boje. Ta krv umjesto hemoglobina sadrži hemocijanin. On umjesto atoma željeza sadrži atom bakra koji veže kisik. Hemocijanin zbog svog sastava apsorbira crveno-narančastu svjetlost, a reflektira plavo-zelenu, zbog čega nam se krv tih životinja doima plavom. Krv u oba slučaja obavlja istu adaptivnu funkciju, ali je jedno od njezinih svojstava – boja – potpuno nevažno za obavljanje te funkcije. Krv je adaptivna značajka, ali njezina boja to nije.

U drugim slučajevima ponašanja kojima svjedočimo korisna su za preživljavanje i razmnožavanje jedinke, ali ne možemo reći da ih je evolucija organizma “odabrala” tijekom dugog razdoblja s tom svrhom. Gould navodi primjer jedne vrste ptice močvarice koja se koristi krilima kako bi se zaštitila od svjetlosti koja se odbija od površine vode. Ptica upotrebljava krila na specifičan način, ona imaju funkciju koja je nedvojbeno korisna, ali bismo bili na potpuno pogrešnom tragu kada bismo rekli da su se krila razvila kako bi obavljala baš tu funkciju (Gould 1987). To bi bilo jednako nesmotreno kao reći, poput Panglossa, da se nos razvio kako bi pridržavao naočale. Tu se također ne radi o adaptaciji.

Za našu su raspravu zapravo najrelevantniji treći slučajevi, u kojima za određena obilježja organizma, recimo za neke istaknute psihičke motivacije, ne možemo reći da su izravni proizvodi prirodne selekcije. Neki ljudi jako vole čokoladu, no to sigurno nije zbog toga što čokolada svojim konzumentima daje prednost prilikom opstanka i razmnožavanja. Drugi ljudi žele gledati pornografiju, što je sklonost koja njihovim precima sigurno nije povećavala šanse za reproduktivni uspjeh. Sklonost gledanju pornografije zapravo se čini štetnom s obzirom na razmnožavanje kao cilj s kojim evolucija “vrši” selekciju među karakteristikama ljudskih tijela i umova. Kad razmišljamo o tim dvama slučajevima, o želji za čokoladom i sklonosti pornografiji, moramo zaključiti da nemamo posla s adaptacijama, već s nusproduktima nekih općenitijih obilježja – želje za visokokaloričnom hranom i seksualnog nagona – koja jesu adaptacije.

U sljedećem poglavlju nastojat ću razraditi ideju da je fikcionalno pripovijedanje nusprodukt, a ne adaptacija.

Fikcija kao nusprodukt

Koji su razlozi zbog kojih bismo mogli našu sklonost fikciji smatrati nusproduktom, a ne adaptacijom? Postoje barem dva: prvi je neuvjerljivost adaptacijskih hipoteza, dok je drugi činjenica da možemo pružiti uvjerljivo objašnjenje za pojavu fikcionalnog pripovijedanja koje ne ovisi o hipostaziranju njegove adaptivne funkcije.

– Neuvjerljivost shvaćanja fikcionalnog pripovijedanja kao adaptacije

Većina adaptacijskih hipoteza, koliko god se one međusobno razlikovale, ističe da bi fikcionalno pripovijedanje trebalo značajno unaprijediti sposobnost ljudi da razumiju umove drugih ljudi te njihovu sposobnost planiranja.¹¹ Smatram da su te ideje upitne.

Ideja da se fikcionalno pripovijedanje razvilo kako bi pojedinci mogli poboljšati sposobnost razumijevanja umova drugih ljudi ne izgleda posebno uvjerljivo ako prihvatimo kao valjan argument to da interpretacija svakodnevnog govora već pretpostavlja upotrebu te sposobnosti. Gregory Currie, u želji da potkopa hipoteze o fikcionalnom pripovijedanju kao evolucijskoj adaptaciji, navodi ovisnost fikcionalnog pripovijedanja o prethodnom postojanju jezika kao razlog zbog kojeg bismo trebali biti sumnjičavi prema adaptacionističkim objašnjenjima (Currie 2022).

Currie ističe da jezična komunikacija ima pragmatičku dimenziju: govor nije nalik na kôd pri kojem primatelji primjenjuju isključivo semantička pravila kako bi razumjeli poruke koje im šalju pošiljatelji. Preduvjet gotovo svake jezične komunikacije, sa svim njezinim kontekstualnim uvjetovanostima, dvosmislenostima i oslanjanjem na metaforičke izraze, upotreba je pragmatičkog zaključivanja: ono nam treba “ne samo kako bismo shvatili što je implicitno u izrečenome već kako bismo shvatili što je uopće rečeno” (Currie 2002: 121–122). Fikcija je ovisna o prethodnom postojanju jezika. Ako prihvatimo tu pretpostavku, onda nam ideje o fikcionalnom pripovijedanju kao adaptaciji izgledaju manje uvjerljivo, pa čak i nepotrebno. Jezična komunikacija omogućavala je našim precima, čak i zahtijevala od njih, da budu jako učinkoviti u razumijevanju umova drugih članova vlastite zajednice kako bi se uopće s njima mogli sporazumjeti. Komunikacija o neposrednim događajima zahtijeva sofisticiranu upotrebu sposobnosti razumijevanja drugih umova. Pripovijedanje o događajima koji su se dogodili ili bi se tek trebali dogoditi također se vrlo često oslanja na vještinu slušatelja da preuzmu perspektive govornika. Nije stoga baš jasno zašto bi fikcionalno pripovijedanje

¹¹ Hipoteza o fikcionalnom pripovijedanju kao aktivnosti koja je u službi promicanja grupne kohezije i hipoteza o fikcionalnom pripovijedanju kao sredstvu seksualnog oglašavanja previše su specifične i zahtijevaju zasebne kritike.

predstavljalo značajno poboljšanje sposobnosti koja je na djelu u svakodnevnoj komunikaciji i nefikcionalnom pripovijedanju.

Ideja da je imaginacija u kontekstu svog nastanka poboljšavala ljudsku sposobnost planiranja doima se uvjerljivom. Imaginacija, odnosno protučinjenično razmišljanje bila je adaptacija jer je omogućavala ljudima da ne uče samo na osnovi iskustva. Zahvaljujući zamišljanju oni su mogli zamisliti posljedice nekog djelovanja a da zaista ne djeluju te su, bez učenja na iskustvu metodom pokušaja i pogreške, mogli planirati svoje postupke. Ta je sposobnost, međutim – pokazuju istraživanja imaginacije na primjeru naših suvremenika¹² – ograničena. Da bi nam imaginacija mogla pomoći prilikom planiranja, moraju biti ispunjeni određeni uvjeti: problemi koje nastojimo riješiti moraju biti jednostavni i ukotvljeni u našoj svakodnevici. Imaginacija, odnosno protučinjenično mišljenje nekoć je bila korisna ljudima u planiranju jednostavnih aktivnosti koje su bile utemeljene u njihovom neposrednom okolišu, dakle potrage za hranom, izrade alata, izbjegavanja predatora ili lova.

Fikcionalne priče, koje nas prema adaptacijskim hipotezama potiču da zamišljamo situacije s kojima se nismo susreli i tako se donekle pripremimo za njih, najčešće nisu ni jednostavne ni ukotvljene u našoj svakodnevici. Fikcionalne priče često “traže od nas da se upustimo u imaginativne pothvate za koje su vještine naših dalekih predaka bile u potpunosti neprikladne” (Currie 2022: 149).

Ne znamo kakve su fikcionalne priče bile u počecima svog razvoja, nekada davno u pretpovijesti, no ekstrapolirajući na temelju današnjeg stanja, znamo da su progresivno postajale znatno složenije i, generalno govoreći, neobičnije od svakodnevnih zbivanja kako bi privukle pažnju slušatelja. Fikcionalne priče kojima danas raspolazemo, poput fabula raznih romana, najčešće su toliko složene da je teško smisljeno poopćiti zaključke koje bismo mogli donijeti na temelju njihove recepcije. One vrlo često nemaju uporište u našoj svakodnevici. Dapače, često nas pozivaju da zamislimo okolnosti, zbivanja i likove koji privlače našu pozornost baš zbog toga što toliko odudaraju od okolnosti, zbivanja i osoba na koje smo navikli. Pitanje je jesu li nam relativno složeni scenariji i priče ikada mogli poslužiti i biti korisni za planiranje djelovanja. Izvjesno je da takvu tezu treba potkrijepiti puno jačim dokazima od onih koji su dosad predstavljeni. Teret dokazivanja leži na onima koji kažu da nam je fikcija mogla služiti za bolje planiranje djelovanja, a ne na onima koji tu tvrdnju niječu.¹³

¹² Daniel Gilbert, socijalni psiholog, sumira rezultate niza istraživanja koja demonstriraju da smo, onda kada se oslanjamo na imaginaciju, jako loši u zamišljanju ishoda koji bi nas mogli usrećiti ili rastužiti (Gilbert 2014). Navodim samo taj primjer bitne ograničenosti naše imaginacije jer bismo intuitivno očekivali da barem u tom slučaju imaginacija ne može zakazati.

¹³ Prije smo rekli da nam imaginacija može pomoću da osmislimo politike koje će značajno smanjiti emisije stakleničkih plinova u atmosferu i tako usporiti globalno zagrijavanje. Naši protivnici mogli bi nam zamjeriti nekonzistentnost – planiranje rješenja za probleme na globalnoj razini, koji su složeniji od mnogih situacija pred koje nas fikcionalne priče postavljaju, nije nešto za što je naša

- Uvjerljivost shvaćanja fikcionalnog pripovijedanja kao nusprodukta imaginacije

U prvom poglavlju, sukladno različitim upotrebama tog termina, razlučili smo fikciju kao produkt imaginacije i fikciju kao produkt pripovijedanja. Sada ćemo nastojati povezati ta dva shvaćanja fikcije s namjerom da fikciju kao produkt pripovijedanja predstavimo kao nusprodukt fikcije kao produkta imaginacije ili, uže, protučinjeničnog mišljenja.

Fikcija kao produkt imaginacije, odnosno protučinjeničnog mišljenja podrazumijeva razmišljanje o svijetu iz perspektive koja je drukčija od neke aktualne perspektive. Perspektiva koju pojedinac preuzima zamišljajući može biti perspektiva na neku situaciju koja bi bila njegova kad bi on vjerovao nešto što zapravo ne vjeruje. Vrlo često pojedincu je poznata kauzalna veza između jedne situacije i neke druge situacije. Zahvaljujući mogućnosti zamišljanja alternative nekoj situaciji te spoznavanju uzročno-posljedičnih veza između te situacije i neke druge, on može planirati svoje djelovanje. Na tom uvidu počiva većina ideja o porijeklu imaginacije.

Hipoteza koju zastupam u ovom radu – koju su predložili Currie i Ravenscroft (2002: 10) oslanjajući se na Tomasellov rad o razvoju socijalne kognicije (Tomasello 2000) – kaže da se imaginacija, odnosno protučinjenično mišljenje razvila u četiri faze. Prva faza uključivala je pojavu imaginacije kod naših predaka kao sposobnosti za učinkovitije planiranje jednostavnog djelovanja. Druga faza podrazumijevala je povremenu prenamjenu imaginacije za potrebe učenja: pojedinac je mogao zamisliti da radi ne ono što bi inače radio, već ono što je vidio da drugi pojedinci u njegovoj zajednici rade. Treća faza uključivala je to da pojedinac preuzme perspektivu nekog drugog pojedinca, odnosno da zahvaljujući upotrebi imaginacije provede malo vremena u tuđoj koži, ne samo kako bi činio ono što taj drugi pojedinac čini već kako bi razumio zašto on to čini ili predvidio što bi sljedeće mogao učiniti. Četvrta je faza ona u kojoj pojedinac, paralelno s razvojem jezika, gotovo po automatizmu preuzima perspektivu drugog pojedinca koji se obraća njemu ili grupi kojoj on pripada.

Smatram da četvrta faza automatski objašnjava sposobnost recepcije fikcije: um pojedinca i njegove navike sada su ustrojani tako da pojedinac može preuzeti

imaginacija razvijena. No mi smo svejedno rekli da nam naše imaginativne sposobnosti mogu biti korisne u takvom tipu planiranja, dok smo odbili priznati da su fikcionalne priče mogle poslužiti našim precima kao poticaj za imaginiranje određenih problema i planiranje njihova rješavanja. Postoji razlika među tim dvama slučajevima. U prvom slučaju imaginacija je prvi korak u planiranju rješenja, nakon čega slijedi niz drugih koraka. Imaginacija vam pomaže da formulirate zamisao, koju potom empirijski testirate, pri čemu je test može potvrditi ili opovrgnuti. Zatim, na temelju eventualne potvrde vaše zamisli, formulirate daljnje postupke i načine na koje ćete je provesti u djelo. U drugom slučaju imaginacija je prvi i jedini korak. Nema daljnjeg rada na imaginativnim uvidima u vidu njihova testiranja ili racionalne rasprave o njima, već vam predstoji samo djelovanje na temelju njih.

perspektivu pripovjedača ili likova o kojima on pripovijeda. Nije bitno postoje li oni ili ne izvan okvira ispričanih priča. Fikcionalno pripovijedanje, pričanje i slušanje izmišljenih priča, zato se doima kao aktivnost koju je bolje sagledati kao nusprodukt adaptivnog razvoja imaginacije nego kao zasebnu adaptaciju.

U raspravi o adaptivnoj funkciji fikcionalnog pripovijedanja uvijek se služimo reverznim inženjeringom – polazimo od današnjih priča te pokušavamo shvatiti koje su sposobnosti bile potrebne za njihov razvoj te čemu su one služile u kontekstu njihova nastanka. Stalno nagađamo o nekadašnjim svrhama na temelju današnjih svrha. No, kako smo već istaknuli, današnje funkcije priča možda ne odgovaraju njihovim nekadašnjim funkcijama. Pokušajmo sada, kako se približavamo kraju, uvažiti tu činjenicu.

Napravimo matricu s kombinacijama dvaju kriterija – vremena i korisnosti iz evolucijske perspektive – te potom definirajmo četiri pozicije: prema poziciji P1 fikcionalno pripovijedanje nekoć je bilo korisno te je do danas ostalo korisno (N+; D+); prema poziciji P2 fikcionalno pripovijedanje nekoć je bilo korisno, no danas više nije korisno (N+; D–); prema poziciji P3 fikcionalno pripovijedanje nije bilo korisno u kontekstu svog nastanka niti je korisno danas (N–; D–); prema poziciji P4 fikcionalno pripovijedanje u kontekstu svog nastanka nije bilo korisno, ali je naknadno postalo i do danas ostalo korisno (N–; D+). Recimo sada nekoliko riječi o svakoj poziciji.

P1 (N+; D+): Fikcionalno pripovijedanje nekoć je bilo korisno te je i danas korisno

Ovo je pozicija prema kojoj fikcionalno pripovijedanje danas – dakle u modernim industrijaliziranim društvima – obavlja neku korisnu svrhu, dakle adaptivno je. Njezini zastupnici pretpostavljaju kontinuitet između prošlosti i sadašnjosti te tvrde kako su se pripovjedne umjetnosti razvile kako bi obavljale baš tu svrhu. Postoji, kako smo vidjeli u našem prikazu adaptivnih svrha fikcionalnog pripovijedanja, koji nije iscrpan, puno prijedloga o tome koja bi to svrha bila.

P2 (N+; D–): Fikcionalno pripovijedanje nekoć je bilo korisno, no danas više nije korisno

Prema ovoj poziciji fikcionalno je pripovijedanje putem prirodne selekcije razvijeno kao adaptacija. Fikcionalno pripovijedanje nekoć je služilo svrsi koja je barem malo poboljšavala izgled pojedinih ljudi za opstanak i razmnožavanje – primjerice poboljšanju sposobnosti ljudi da shvate što drugi ljudi doživljavaju, osjećaju i misle – no s vremenom je izgubilo svoju prvotnu funkciju. Možda je u tom pogledu naša sklonost fikciji, da se vratimo spomenutom primjeru, slična našoj sklonosti čokoladi. Sklonost konzumaciji hrane bogate ugljikohidratima u dalekoj prošlosti vrste, koju je obilježavala oskudica, možda je bila korisna adapta-

cija. Bolje je dobiti zazubice pri susretu s visokokaloričnom hranom i posegnuti za njom nego propustiti to učiniti, jer nije bilo izgledno da će se takva prilika opet ukazati. No ono što je nekoć bila prilagodba okolišu u kojem smo živjeli danas nam – kad više ne živimo u oskudici, već u obilju hrane bogate rafiniranim ugljikohidratima – više odmaže nego pomaže. Ne možemo se lako oduprijeti želji za čokoladom, našem evolucijskom nasljeđu, iako nam zadovoljavanje te želje donosi više štete nego koristi. Zbog nemogućnosti da odolimo svojoj sklonosti riskiramo debljanje ili dijabetes. Možda je situacija s fikcionalnim pripovijedanjem slična tomu. Pretpostavimo da produkcija i recepcija fikcije doista u nekoj mjeri poboljšavaju sposobnost pojedinaca da preuzmu perspektivu drugih pojedinaca. Zbog te se svrhe, prema ovoj poziciji, razvilo fikcionalno pripovijedanje i naša sklonost slušanju, čitanju i gledanju priča. Ta se sklonost sad, kad imamo puno slobodnog vremena na raspolaganju, okreće protiv nas. Vrijeme koje provodimo konzumirajući priče mogli bismo i bolje iskoristiti.

P3 (N–; D–): Fikcionalno pripovijedanje nekoć nije bilo korisno, a nije korisno ni danas

Fikcionalno pripovijedanje, prema ovoj poziciji, nekoć nije bilo adaptacija, već nusprodukt jedne druge adaptacije. Ta druga adaptacija mogla bi biti imaginacija – odnosno protučinjenično mišljenje – kojom su se ljudi najprije koristili za planiranje i za shvaćanje umova drugih ljudi.

Zastupnici ove pozicije sumnjičavi su prema ideji da fikcija danas pomaže ostvarenju bilo kakve svrhe koja bi bila korisna prema kriterijima evolucijske teorije. Često se govori da fikcija poboljšava sposobnost shvaćanja drugih umova. Ta je sposobnost danas itekako potrebna. Skeptici će međutim istaknuti kako je kontekst upotrebe te sposobnosti – recimo čitanje romana – bitno drukčiji od konteksta u kojem je upotrebljavamo u svakodnevicu. Istaknimo, na tragu Currieja (2022: 122–123), samo jednu razliku.

U fikciji pripovjedač nije puki svjedok događaja, koji bi mogao biti u krivu, već ona instancija čiji je autoritet obično jamac istinitosti ispričanih zbivanja. U zbilji takva autoritativna instancija, koja bi ispostavila točnu prezentaciju događaja kojima smo svjedočili ili u kojima smo sudjelovali, ne postoji. U mnogim nam pričama taj autoritativni pripovjedač kaže ono što neki lik misli, osjeća i želi ili nam daje pouzdane indicije da to sami zaključimo, dok se u stvarnosti to ne događa, već o svemu tome moramo nagađati te pritom uzeti u obzir činjenicu da su naša nagađanja možda pogrešna. To što drugi ljudi misle moramo predviđati, vjerojatno se automatski koristeći svojim umom kao modelom njihova na temelju pretpostavljene sličnosti, te stalno očekivati da ćemo morati korigirati svoje predikcije. Sposobnost shvaćanja drugih umova u svom je izvornom kontekstu težak posao s ograničenom uspješnošću. Prilikom recepcije fikcije, odnosno čitanja književnih pripovjednih tekstova to nije slučaj. Zbog toga bismo mogli ustvrditi da

nam priče, onda kada nas pozivaju da zauzmemo perspektivu pripovjedača ili nekog od likova, pružaju nešto što po bitnim obilježjima nije nalik na zauzimanje perspektiva stvarnih osoba. Možda izgleda da prilikom čitanja vježbamo sposobnost shvaćanja drugih umova, odnosno preuzimanja njihove perspektive, no ta je “vježba” možda, ili čak vrlo vjerojatno, potpuno beskorisna iz perspektive cilja kojem navodno služi.

P4 (N–; D+): Fikcionalno pripovijedanje nekoć nije bilo korisno, ali je danas korisno

Posljednja pozicija pokriva mogućnost prema kojoj fikcionalno pripovijedanje u kontekstu svoje pojave i razvoja nije bilo adaptacija, već nusprodukt neke druge adaptacije. Ta druga adaptacija možda je, kako smo već istaknuli, bila imaginacija u svojstvu protučinjeničnog mišljenja. Imaginacijom su se ljudi najprije koristili za planiranje, a potom i za shvaćanje umova drugih ljudi.

No iako je fikcionalno pripovijedanje nekoć bilo nusprodukt, poslije je, nakon što su se promijenile okolnosti, postalo korisno u poboljšanju izgleda za opstanak i razmnožavanje pojedinaca. To je prazna mogućnost koju ćemo sada, čisto radi ilustracije, ispuniti određenim sadržajem. Možda su neke priče, kako kaže Ellen Dissanayake, poboljšavale grupnu koheziju. Moguće je da su se razne društvene grupe koristile pričama upitnog referencijalnog statusa, na razmeđu fikcije i stvarnosti, kako bi uspostavile i učvrstile solidarnost među svojim članovima te promicale suradnju među njima. Brojne su okolnosti u kojima prosperitet grupe podrazumijeva prosperitet njezinih članova.

Gdje bih na toj mapi locirao svoju trenutnu poziciju? Zbog zahtjeva parsimoničnosti – favoriziranja nekog objašnjenja zato što počiva na najjednostavnijim postavkama i traži zadovoljenje najmanjeg broja uvjeta – najskloniji sam trećoj poziciji. Nju definira ideja da fikcionalno pripovijedanje u kontekstu svog razvoja nije bilo adaptivno te da ono ni danas ne opstaje prvenstveno zbog svoje korisnosti. Čini mi se najuvjerljivijim objašnjenje da je naša sklonost stvaranju i konzumiranju pripovjednih tekstova bila i ostala nusprodukt sposobnosti imaginacije. Imaginacija je u kontekstu razvoja vrste razvijena za planiranje jednostavnog djelovanja te potom za složenije i dugoročnije planiranje na temelju razumijevanja umova drugih pojedinaca. No dosadašnje spoznaje ne daju mi za pravo da sa sigurnošću zaključim da su druge pozicije unutar mapiranog prostora neispravne. Svaka od pozicija zaslužuje dodatan razvoj u vidu preciznijeg formuliranja hipoteza, prikupljanja dokaza iz različitih disciplina koje su sukladne s tim hipotezama i govore im u prilog te, bude li moguće, iznalazak metoda kojima bi se spomenute hipoteze mogle opovrgnuti.

Zaključak

U prvom poglavlju rada predstavili smo četiri razlučiva, ali međusobno blisko povezana shvaćanja pojma fikcije. Istaknuli smo da će za naše potrebe relevantno biti shvaćanje fikcije kao produkta imaginacije, odnosno protučinjeničnog mišljenja te shvaćanje fikcije kao produkta proizvodnje i repcepcije pripovjednih tekstova koji se ne referiraju izravno na o njima neovisno postojeću stvarnost. U drugom poglavlju uveli smo pojam adaptacije kao nasljedne prilagodbe kojom vrsta, ili jedinka pripadna toj vrsti, povećava svoju sposobnost opstanka i razmnožavanja u nekoj okolini. Ukratko smo prikazali najutjecajnije hipoteze o fikcionalnom pripovijedanju kao adaptaciji ne kritizirajući zasebno bilo koju od njih. U trećem smo poglavlju, na fonu kritike opće forme adaptacionističkog argumenta koji se odnosi na sve adaptacionističke hipoteze, ponudili drukčiju perspektivu: fikcionalno pripovijedanje nismo predstavili kao zasebnu adaptaciju, već kao nusprodukt imaginacije, jedne mentalne sposobnosti koja je u kontekstu razvoja ljudske vrste bila adaptivna. Poziciju koja fikcionalno pripovijedanje predstavlja kao nusprodukt drugih adaptacija, a ne kao zasebnu adaptaciju favorizirali smo prvenstveno zbog parsimoničnosti. Vrlina je te pozicije u tome što predstavlja uvjerljivu alternativu adaptacionističkom mišljenju kojim je prožeta darvinistička znanost o književnosti. No njezina inicijalna plauzibilnost nije dovoljan razlog za njezino prihvaćanje. Još uvijek ne možemo reći je li se fikcionalno pripovijedanje razvilo kao adaptacija ili je ono nusprodukt nekih drugih sposobnosti uma koje su nekoć bile adaptivne.

LITERATURA

- Abbott, H. P. 2002. *The Cambridge Introduction to Narrative*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Austin, M. 2010. *Useful Fictions: Evolutions, Anxiety, and the Origins of Literature*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Bloom, P. 2021. *The Sweet Spot: The Pleasures of Suffering and the Search for Meaning*. New York: Ecco.
- Bloom, P. 2023. *Psych: The Story of the Human Mind*. New York: Ecco.
- Boyd, B. 2010. *On the Origin of Stories: Evolution, Cognition and Fiction*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Carroll, J. 2005. Human Nature and Literary Meaning: A Theoretical Model Illustrated with a Critique of *Pride and Prejudice*. U: *The Literary Animal: Evolution and the Nature of Narrative*: 76–106. Ur. J. Gottschall i D. S. Wilson. Evanston: Northwestern University Press.
- Carroll, J. 2006. The Human Revolution and the Adaptive Function of Literature. *Philosophy and Literature* 30, 1: 33–49.
- Cohn, D. 1999. *The Distinction of Fiction*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

- Currie, G. i I. Ravenscroft. 2002. *Recreative minds*. Oxford: Oxford University Press.
- Currie, G. 2020. *Imagining and Knowing: The Shape of Fiction*. Oxford: Oxford University Press.
- Dissanayake, E. 1995. *Homo Aestheticus: Where Art Comes From and Why*. Seattle: University of Washington Press.
- Gilbert, D. 2014. *Mit o sreći: kako prepoznati sreću i zašto nam to ne polazi za rukom*. Zagreb: Algoritam.
- Gould, S. J. 1987. *The limits of adaptation: Is language a spandrel of the human brain?* [prezentacija rada]. Cognitive Science Seminar, Center for Cognitive Science, Cambridge, MA: Massachusetts Institute of Technology.
- Gould, S. J. i R. C. Lewontin. 2004. Trompe Svetog Marka i panglosovska paradigma: kritika adaptacionističkog programa. U: *Evolucija: klasici suvremene spoznaje*: 160–177. Prir. M. Ridley. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Kind, A. 2016. Introduction: Exploring Imagination. U: *The Routledge Handbook of Philosophy of Imagination*: 1–11. Ur. A. Kind. Milton Park – Abingdon – Oxfordshire: Routledge.
- Lewis, D. 1986. *Counterfactuals*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Miller, G. 2021. *Razum i razmnožavanje: kako je izbor partnera oblikovao evoluciju ljudske naravi*. Zagreb: In.Tri.
- Pinker, S. 2002. *The Blank Slate: The Modern Denial of Human Nature*. London: Penguin Books.
- Pinker, S. 2007. Toward a consilient study of literature. *Philosophy and Literature* 31, 1: 162–178.
- Sugiyama, M. S. 2001. Narrative Theory and Function: Why Evolution Matters. *Philosophy and Literature* 25, 2: 233–250.
- Scalise Sugiyama, M. 2005. Reverse-Engineering Narrative: Evidence of Special Design. U: *The Literary Animal: Evolution and the Nature of Narrative*: 177–196. Ur. J. Gottschall i D. S. Wilson. Evanston: Northwestern University Press.
- Tomasello, M. 2000. *The Cultural Origins of Human Cognition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Wilson, E. O. 2010. *Pomirenje: Jedinstvenost znanja*. Zagreb: Algoritam.
- Žunkovič, I. 2018. *Evolucija in literatura: literarni darvinizem v precepu literarne vede*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

SUMMARY

FICTION AND IMAGINATION

The text begins with the following interconnected assumptions: the human inclination towards fictional storytelling is an inevitable outcome of the development of our cognitive abilities. The development of these mental faculties should be studied as something largely shaped by evolution through natural selection. Therefore, the emergence of fictional storytelling must be explained through the lens of evolutionary theory. From this perspective, the question arises: Did fictional storytelling evolve as an adaptation of the human mind to its environment, offering our ancestors an advantage in survival and reproduction? Or is it, instead, a byproduct of other cognitive abilities that were once adaptive? In the second part of the text, the most influential hypotheses suggesting that fictional storytelling is an adaptation are presented, along with the general form of the adaptationist argument they share. This argument is then critically examined, setting the stage for the third part of the text, where fictional storytelling is no longer treated as a distinct adaptation. Rather, it is viewed as a byproduct of another mental faculty that played an adaptive role in human evolution – imagination. The strength of this position lies in articulating a convincing alternative to the adaptationist perspective that dominates Darwinian literary studies. However, the conclusion of the text suggests that while the idea of fictional storytelling as a byproduct of imagination is plausible, it doesn't provide sufficient grounds for us to fully embrace it. We still cannot say with certainty whether fictional storytelling developed as an adaptation or as a byproduct of other cognitive abilities that were once adaptive. At this stage, all the presented positions regarding this matter merit further exploration.

Keywords: literary Darwinism, fiction, imagination, adaptation, byproduct